

Туякбаева Айгуль Шаймуратовнаның
6D040600 – Режиссура мамандығы бойынша
философия докторы дәрежесін (PhD) алуға ұсынылған «Қазақ кино
өнеріндегі салт-дәстүрлер мен рухани құндылықтардың көрінісі»
тақырыбындағы диссертациясының мәтініне
АҢДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі

Бүгінгі уақытта қазақ кинематографиясы еліміздегі рухани жаңару мен жаңғыру үрдісінің негізгі бастаушы көзіне айналып, қазақ халқының тарихы мен этнографиясына, дәстүрі мен салтына ерекше назар аударып отыр. Дегенмен осы уақытқа дейін қоғам мен адам өміріндегі маңызды мәселелерді айқын көрсетуді мақсат еткен кино өнерінің ұлттық сана мен болмысты, халықтық бояу мен оның негізгі сипатын айқындаушы функциясы ғылыми тұрғыдан кешенді зерттелген жоқ. Киноэкран арқылы рухани құндылықтардың бейнеленуі әлі де болса тиісті деңгейде көріне алмай жатқаны рас. Сондықтан кинематографиядағы ұлттық идеяға негізделген фильмдердің идеясын айқындау, олардағы салт-дәстүрлердің орнын кәсіби талдау, режиссерлік шешімдердегі метафоралық-символдық бағыттарды кеңінен қарастыру аталмыш ғылыми еңбектің негізгі мақсаты саналады. Сондай-ақ, бұл докторлық диссертацияның жоғарыда аталған олқылықтардың орнын толтыруға ықпалы зор.

Ғылыми зерттеуде кеңестік және тәуелсіздік кезеңдеріндегі отандық кинематографияда орын алған дәстүрлі әдет-ғұрыптар мен салт-жоралар қазақ халқының рухани мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде кешенді зерттелді. Қазақ кинематографиясының фольклорлық табиғаты жан-жақты ашылып, ұлттық және жалпымәдениеттік құндылықтарды экран арқылы қалпына келтіру (реконструкция) жолындағы шығармашылық ізденістерге тереңнен талдау жасалды. Сонымен қатар қазақ киносындағы салт-дәстүрлерді қалпына келтіру рухани дамудың және ұлттық сана-сезімнің негізгі факторы ретінде қарастырылды. Кино өнерінің халық тұрмысынан алынған тіршілік иірімдері, тарихи-дәстүрлі құбылыстар, ұлттық әдет-ғұрыптар мен жөн-жоралғылар арқылы ұрпақты тәрбиелеу принциптері, дала жұртының ертеден қалыптасқан салт-дәстүр арқылы өзге елдерден ерекшелігін танытатындығы диссертацияның негізгі өзегіне айналып отыр. Дегенмен әрбір кезең сайын трансформацияланған қоғаммен бірге жаңару, даму, жаңғыру сатыларынан өтіп отыратын кино өнері қажетті уақытында зерттелуі тиіс. Өйткені құрылымы жағынан өзгеше саналатын кинематографияның сол қоғамға, білім мен ғылымға, буын алмасу үрдісіне, ұрпақ тәрбиелеу ісіне ықпалы мол. Ғылыми зерттеудің өзектілігі осындай қоғамдық-саяси, көркемдік-шығармашылық талаптардан, рухани қажеттіліктен және мәдени сұраныстан туындайды. Сол сияқты әдеби шығармаларды экрандаудың үдерісі мен нәтижесін ғылыми тұрғыдан сараптау заманауи құбылыс ретінде маңызды орын алады. Қазіргі уақытта тәуелсіз жас мемлекеттің рухани-мәдени құндылықтарын, оның шығу

көзі мен түпнегіздерін өнер арқылы саралау, айқындау да өзекті болып отыр. Демек, диссертациялық жұмыс мәдениеттану, әлеуметтану және кинотану ғылымдарының ортақ мәселесін қарастырған іргелі жұмыс болып табылады.

Зерттеу жұмысының нысаны

Кеңестік және тәуелсіздік жылдарындағы қазақ кинематографиясы.

Зерттеудің пәні

Қазақ халқының рухани мәдениетінің құрамдас және ажырамайтын бөлігі болып саналатын дәстүрлі әдет-ғұрыптар мен жөн-жоралғылардың отандық кинематографиядағы көрінісі.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты отандық кино өнерінде орын алған қазақ халқының салт-дәстүрлері мен рухани құндылықтардың ерекшелігін анықтау болып табылады. Сонымен қатар ұлттық руханияттың негізгі категориясын нақты дәйек көздері арқылы пайымдап, қазақ киношығармаларындағы сана-сезімінің көрінісін тану да аталмыш іргелі еңбектің басты мақсаты саналады.

Диссертациялық зерттеудің міндеттері:

– қазақ кинематографиясының фольклорлық табиғатын ашу, кеңестік дәуір мен тәуелсіздік жылдарында түсірілген шығармаларды салыстырмалы түрде талдау;

– кеңестік және отандық киноларда көрініс тапқан ұлттық және жалпымәдени құндылықтарды экран арқылы қалпына келтірудің өзіне тән ерекшеліктеріне талдау жасау;

– отандық кино өнерінің қазақ тарихын, мәдениеті мен философиясын, діні мен этнографиясын насихаттауға қосқан үлесін бағалау;

– ұлттық салт-дәстүрлердің экран арқылы көрініс табуын рухани дамудың басты факторы ретінде қарастыру;

– қазақ халқының рухани мәдениеті мен тұрмыстық ерекшелігі айқын бейнеленген көркем фильмдердің тарихи мазмұнына толыққанды талдау жасау;

– қазақ киноларындағы ұлттық сананың даму факторлары мен ерекшелігін ғылыми тұрғыдан жүйелеу.

Мәселе.

Қазақ кино өндірісінде түрлі бағытта (экшн, цифрлық 3D) түсірілген фильмдер көптеп кездеседі. Соның ішінде ұрпаққа аманат болып қалуға тиісті салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың кинофильмдерде көрініс табуының ұлт болашағы үшін маңызды екендігі анық. Алайда бүгінгі жаһандық дамудың барысында ұлттық құндылықтарды кино өнері арқылы дәріптеудің кемшін түсіп жатқаны рас. Аталмыш зерттеу жұмысында осындай мәселелер жан-жақты қарастырылды.

Гипотеза.

Кеңестік кезеңде және тәуелсіздік жылдарында түсірілген классикалық, тарихи және заманауи фильмдерде халықтық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың көрініс табуы сол ұлттың болашағына негізгі бағыт болуы керек.

Тақырыптың зерттелу деңгейі.

Кино туындыларында бейнеленген ұлттық сана мен дәстүрдің спецификасы, оның негізгі функциясы жөніндегі Б.Балаш, З.Кракауэр, П.Пазолини, О.Аронсон, В.Фомин, К.Сиранов, К.Смаилов, Б.Нөгербек, К.Айнақұлова, К.Алимбаева, Н.Рахманқызы, Г.Әбікеева, т.б. шетелдік, ресейлік және отандық кинотанушылар мен мәдениеттанушылардың пікірлері мен тұжырымдары баспасөз беттерінде, ұжымдық монографияларда ғылыми-публицистикалық тұрғыдан қарастырылған. Қазақ кинотану ғылымына қосатын үлесі зор болатын аталмыш диссертацияда осы аталған ғалымдарының еңбектерімен бірге С.Қасқабасов, Б.Қоқымбаева, Х.Арғынбаев, С.Кенжеахметұлы, Б.Аманов, А.Мұхамбетова, А.Төлеубаев, Е.Тұрсынов, С.Аязбекова, Е.Джелбулдин, А.Сейдімбек, К.Смайлов, т.б. отандық тарихшылардың, әдебиеттанушылар мен кинотанушылардың іргелі зерттеулері қажетіне қарай қолданылды. Олардың қазақстандық кино өнерінің өзіндік ұстанымдары мен бағыттарын, қазақ тарихы мен этнографиясының ерекшелігін жан-жақты талдаған зерттеушілердің әр жылдары жарық көрген ғылыми еңбектері пайдаланылды. Сондай-ақ, Ш.Уәлиханов, Ш.Құдайбердиев, Ж.Молдабеков, Қ.З.Халықов, С.Нұрмұратов, т.б. философтардың ғылыми-теориялық еңбектері де қажетіне қарай қолданылды. Зерттеуге қажетті кейбір ақпараттар газет-журналдар мен киностудиялардың мұрағаттарынан алынды.

Сол сияқты әр жылдарда түсіріліп, қазақ киносының алтын қорынан орын алған отандық көркемфильмдер ғылыми зерттеудің негізгі көзі ретінде пайдаланылды. Ұлттық сана мен болмысты тану барысын, оның рухани күшін және халықтық салт-жоралғылардың экрандалу мәселесін анықтау зерттеуге теориялық және әдіснамалық негіз ретінде алынды. «Канн», «Оскар» тәрізді халықаралық кинофестивальдарда көрсетілген «Көшпенділер», «Келін», «Қызғалдақ» т.б. фильмдер де зерттеу жұмысының негізгі көзіне айналды. Аталмыш диссертациялық тақырыптың мәселесі мәдениеттанушылық және өнертанушылық, тарихи және этнографиялық тұрғыдан зерттеуге байланысты екендігі анық. Сондықтан қазақ дәстүрі мен салтының отандық киношығармалардағы көрінісін зерттеп-білуге деген тарихи-кинотанушылық, компаративистік тәсіл ғылыми еңбектің басты әдістемелік негізі болып табылады.

Зерттеудің әдістері

Диссертациялық еңбекте салыстырмалы-сұрыптамалық, ғылыми жүйелеу-талдау, кешенді зерттеу-саралау әдістері қолданылды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы

Диссертацияда қазақтың ұлттық салт-дәстүрлерінің киношығармалардағы орнына, оны экран арқылы бейнелеудің эстетикалық мәніне толыққанды әрі жүйелі өнертанушылық талдау бірінші рет жасалып отыр. Кеңестік кезең мен тәуелсіздік тұсында жарыққа шыққан кинокартиналардың ұлттың рухани-мәдени құндылықтарға деген сұранысын қанағаттандыру мәселесі ғылыми еңбекте алғаш рет зерттелді. Соның ішінде «Қыз Жібек», «Менің атым Қожа», «Тоғызыншы ұлдан сақтан», «Көшпенділер», «Келін», «Бақсы», т.б. классикалық, тарихи және заманауи бағыттағы кинокартиналардағы ғұрыптық-

тұрмыстық ерекшеліктерге алғаш рет кең түрде ғылыми талдау жасалды. Аталмыш кинотуындыларға бүгінге дейін республикалық баспасөздерде публицистикалық негізде пікірлер жазылып, ғылыми-теориялық конференция жинақтарында және ұжымдық монографияларда жеке дара мақала ретінде жарияланғанымен ғылыми тұрғыда кешенді жүйеленген жоқ. Талдауға алынған шығармалардағы ұлттық дәстүрдің орнын, халықтық маңыздылығын сұрыптап, саралаған толыққанды ғылыми еңбектің жоқтығы докторлық диссертацияның жаңалығы болып табылады. Бұл қазақ киносының тарихи даму жолын, шығармашылық тенденциясын бүгінгі көзқараста жүйеге түсірген тұңғыш ғылыми зерттеу еңбек болып табылады.

Кешенді зерттеудің қорытындысы бойынша келесідей ғылыми жаңалықтарға қол жеткізілді:

– қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрлеріне қатысты теориялық тұжырымдамаларға шолу жасай келе, отандық кинематографияның уақыт ағымында және қазіргі әлеуметтік кеңістіктегі орны кинотану ғылымында алғаш рет сараланды;

– қазақ кинематографиясының қалыптасуы мен дамуына фольклорлық шығармалардың айрықша ықпалының мәні мен мазмұны ашылды;

– отандық фильмдердегі салт-дәстүрлерді қарастыра келе қазақ халқының әлеуметтік-мәдени дамуындағы ұлттық сана көріністері бағамдалды;

– кеңестік және тәуелсіздік кезеңдеріндегі Қазақстан кинематографиясында ұлттық салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар бейнеленуінің негізгі тенденциялары анықталды;

– ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтарды дамыту және сақтау үшін халықтық салт-дәстүрлердің кинематографияда бейнеленуінің маңыздылығы дәлелденді;

– жаңарумен және жаһанданумен сипатталатын қазіргі кезеңдегі қазақ киносының трансформациясы бүгінгі қоғамда жүзеге асып жатқан әлеуметтік өзгерістер ауқымында түйінделді.

Қорғауға шығарылатын қағидалар:

– кинематографиядағы салт-дәстүрлер ұлттық бірегейлік қалыптастыратын құнарлы негіз болып табылады, халықтың өзіндік келбетін сақтауға септігін тигізеді. Қазақ халқының дәстүрі мен мәдениетін тарихи тамырдан ажыратпаудың қуатты күші болып есептеледі;

– кез келген халықтың рухани мәдениетін айшықтап көрсететін салт-дәстүрлердің кинематографиядағы көрінісінің ұлт мүддесіне сай шешімдері объективті түрде қарастырғанда айқындалады. Тәуелсіздік жылдарында жарыққа шыққан фильмдердің мазмұн-идеясы көпшілікті рухани құндылықтармен қайта таныстыру принципі мен үдерісін тереңдете түседі;

– қазіргі жаһандану дәуіріндегі заманауи шығармалар идеяларының халықтық-әлеуметтік мәселелерге бағытталғандығы сценарий мен режиссерлік шешімдердің өзара үйлесімінде көрінеді;

– ұлттық салт-дәстүрлерді кинематография арқылы көрсету ұлттық мәдениетті сақтау ісінде және алдағы уақыттағы бірегей дамуда айырықша маңызды аспект болып табылады;

– халықтық әдет-ғұрыптар өзіне үлкен дидактикалық функция жүктейді және кинематография өзінің синтетикалық табиғатына сай рухани құндылықтарды трансляциялайтын аса үздік тәсіл болып табылады;

– экран арқылы бейнеленген ұлттық салт-дәстүрлердің көрінісі жалпыадамзаттық, жалпыхалықтық мәдениетті насихаттауымен, рухани-эстетикалық маңыздылығымен ерекшеленеді.

Теориялық және тәжірибелік маңызы

Диссертациялық жұмыстың ғылыми-теориялық маңыздылығы дәстүрлі әдет-ғұрыптар мен жөн-жоралғылардың Қазақстан кинематографиясында бейнелену спецификасын талдаумен құнды саналады. Зерттеудің ғылыми нәтижесі өнертану, оның ішінде кинотану ғылымы үшін, сондай-ақ, ұлттық салт-дәстүрлердің экранда суреттелу мәселелерін тәжірибе барысында қарастырып отыратын сценарий авторлары мен кино режиссерлерге өте қажетті әрі маңызды болып табылады. Сондықтан аталмыш ғылыми жұмыстың оқу-әдістемелік құндылығы да жоғары. Докторлық диссертацияның теориялық тұжырымдарын жоғарғы оқу орындары мен өнер колледждерінде «Әлемдік кино тарихы», «Қазақ киносының тарихы», «Кино сыны», «Мәдениеттану» пәндеріне қосымша курс ретінде қолдануға болады. Сондай-ақ, киностудияларда, жеке өнер мектептерінің оқушыларына «Кино тарихы», «Кино режиссурасы», «Бүгінгі кино үрдіс» сияқты арнаулы курстар бойынша семинар-лекциялар оқуға болады.

Апробация

Зерттеуден алынған негізгі нәтижелер, қорытындылар және қағидалар ҚР БҒМ БҒСБК ұсынған журналдарда, Scopus деректер базасына енген ғылыми журналда, сонымен қатар отандық және шетелдегі халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда жарияланды.

Диссертациялық еңбектің құрылымы

Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш бөлімнен, алты тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшадан тұрады. Еңбектің жалпы көлемі – 134 бет. Пайдаланылған әдебиеттер тізіміне 145 атау енген.

Диссертациялық еңбектің негізгі мазмұны

«Қазақ көркем кино өнеріндегі руханилықты зерттеудің мәдени-теориялық негіздері» деп аталатын **бірінші бөлімде** халық тіршілігінен бастау алған ұлттық салт-дәстүрдің ел үшін, көрермен үшін, сондай-ақ, ұрпақ үшін маңыздылығы сол дара ұлттың өткен тарихы мен бүгінгі қоғамдық даму барысына талдау жасау арқылы зерделенеді. Сондай-ақ, қазақ топырағында кино өндірісінің пайда болуы мен қалыптасуына өзге де мәдени салалардағы (әдебиет, театр, бейнелеу өнері, музыка, т.б.) түрлену үрдісінің ықпал еткендігі, ХХ ғасырдың екінші жартысында әлемді күрт және түбегейлі өзгерткен ғылыми-техникалық өрлеу үрдісінің орын алуы, осы уақыттағы кино шығармаларының «психологиялық әсер ету» күшінің басым болғандығы,

жалпы кино өнерінің басқа өнер түрлеріне қарағанда тұлға қалыптастырудағы зор ықпалы нақты тұжырымдар арқылы сараланады.

«Қазақ кеңестік кино өнеріндегі ұлттық құндылықтардың көрінісі» атты **екінші бөлім** кеңестік кезеңде түсірілген фильмдердегі ұлттық ерекшелікті тануға, сол уақыттағы идеологияның басты бағытын бүгінгі көзқараспен саралауға арналған. Зерттеу барысында өскелең ұрпақтың рухани талғамын арттырып, мәдениетін қалыптастыруға ықпал ететін «Тоғызыншы ұлдан сақтан», «Көксерек» тәрізді кинотуындылардың сюжетімен таныстыруды бала кезден жүзеге асыру және мұндай үрдісті белгілі бір сыныптың оқу бағдарламасына енгізу мәселесі айтылады. Сол сияқты тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап әдебиеттің, өнер мен мәдениеттің барлық салаларында ұлттық тарихты білуге, ақтандақ беттердің ақиқатын ашуға бет бұрғандығы, егемендікке қол жеткізген ширек ғасырдан астам уақыттың ішінде қазақ елінің ұлттық қалып пен ата салтының түп тамырына жаңа көзқараспен назар аударғандығына маңызды орын беріледі.

«Қазақ киносының тәуелсіздік жылдарындағы көркемдік ізденістері» деп аталатын **үшінші бөлімде** киноөндірістің халықты ағарту ісіне және мәдениетті өркендету жолында қосатын ұланғайыр үлесі, кинематографияның ұлттық сана сезімді, болмысты қалыптастыру, ұлтаралық қатынастарды арттыру жолындағы мүмкіндігі қарастырылады. Мұнда қазақ өнеріндегі жаңарудың ұлттық мәдениеттің заманауи талаптарына қарай бейімделуге негізделгендігін және әлемдік көркемдік тәжірибеде тексерілген қажетті әдіснамаларды ұлттық тарихи-мәдени үрдістерге сәйкес пайдаланып отырғандығын саралау назардан тыс қалған жоқ. Сол сияқты қазақ халқының әлемдік дамуға үлес қоса отырып, батыс-еуропа мәдениетінің нормаларымен қарым-қатынас жасау арқылы бірін-бірі толықтырып, түбінде өзінің мұрасын сақтауға ұмтылуы тиіс екендігі айтылады.

Қорытындыда ғылым зерттеудің негізгі нәтижелері мен қағидалары қарастырылып, көптеген маңызды мәселелер сұрыпталды. Сол негізде қорытынды шығарылды.